

Oskar Mulej¹

Manjšinsko vprašanje, disimilacija in bistvo narodnosti: Josip Wilfan in vprašanje Judov v Nemčiji, 1933–1934

Izvleček

Pričujoči prispevek obravnava pomembno poglavje iz dela slovenskega tržaškega politika Josipa Wilfana, ki je kot predsednik Evropskega kongresa narodnosti sodil med najbolj izpostavljene akterje v evropskem gibanju narodnih manjšin med obema vojnoma. Pri tem se osredotoča na njegovo vlogo in razmišljanje v enem najbolj kritičnih obdobjih za Evropski kongres narodnosti v letih 1933 in 1934, ko so v Nemčiji zavladali nacionalsocialisti in se je v tej državi pričelo organizirano preganjanje Judov. Spricho dogajanja je bil Evropski kongres narodnosti, v katerem so Judje tvorili enega najpomembnejših členov, leta 1933 postavljen v zelo neprijeten položaj. Medtem ko so judovski predstavniki od kongresa zahtevali nedvoumno obsodbo nacistične politike, so se v njem najštevilčnejše zastopane nemške manjšine temu skušale izogniti. Wilfan se je tako znašel na presečišču interesov in teženj, hkrati pa je bil soočen tudi s pomembnimi moralnimi, načelnimi in konceptualnimi premisleki. Ti so v marsikaterem pogledu presejali okvir vprašanja nemških Judov ter se navezovali na nekatera ključna vprašanja medvojne manjšinske politike.

Na podlagi podrobne analize arhivskega gradiva ter drugih zgodovinskih virov si prispevek prizadeva orisati Wilfanovo ravnanje spricho notranje krize Evropskega kongresa narodnosti ter razčleniti njegovo osebno razmišljanje o položaju nemških Judov ter nanj vezanemu širšemu problemskemu kompleksu. Podrobni rekonstrukciji dogajanja v letih 1933 in 1934 v prvem delu prispevka tako v drugem delu sledi analiza Wilfanove korespondence z različnimi akterji znotraj in zunaj kongresa. Ta nakazuje kompleksnost njegovega razmišljanja o problemu, do katerega je pristopal z upoštevanjem

1 Dr. Oskar Mulej, Universität Wien, Institut für osteuropäische Geschichte, Spitalgasse 2, 1090 Dunaj, Avstrija. Elektronski naslov: oskar.mulej@univie.ac.at

različnih zornih kotov, hkrati pa moral upoštevati tudi praktični moment ohranjanja pogojev za nemoteno nadaljnje delo kongresa. Razpetosti med zasebnim pogledom na situacijo ter uradnim stališčem organizacije, ki jo je vodil, je bila pri tem pridružena tudi mera napetosti med Wilfanovo koncepcijo narodnosti ter širšimi vidiki enakosti in človekovih pravic, ki jim je skušal vseskozi ostajati zvest.

Ključne besede: manjšine, Judje, nacizem, Josip Wilfan, disimilacija, manjšinske pravice, človekove pravice

1 Uvod

Pričujoči prispevek obravnava pomembno poglavje iz dela slovenskega tržaškega politika in pomembnega mednarodnega manjšinskega aktivista Josipa Wilfana (Vilfana; 1878–1955).² Osvetliti namerava njegovo vlogo in razmišljanje v enem najbolj kritičnih obdobjih za evropsko gibanje narodnih manjšin, ki je nastopilo po nacističnem prevzemu oblasti v Nemčiji ter spričo začetka preganjanja Judov v tej državi. Kot predsednik Evropskega kongresa narodnosti (EKN), največjega vseevropskega omrežja manjšinskih aktivistov, je bil Wilfan tedaj soočen z zelo kočljivim položajem, ki je poleg praktičnih izzivov razpiral tudi pomembna idejna in konceptualna vprašanja.

Josip Wilfan, rojen leta 1878 v Trstu, je bil slovenski liberalni politik, pravnik in aktivist v mednarodnem gibanju narodnih manjšin. Svojo politično pot je v okviru mednarodno in večkulturno zaznamovane tržaške politike pričel že v avstrijski dobi. Leta 1906 je postal najprej tajnik ter 1910 predsednik tržaškega političnega društva Edinost (Marušič 1991), ki je – ob notranji liberalni prevladi – predstavljalo tamkajšnje Slovence ne glede na njihovo nazorsko pripadnost. Po prvi svetovni vojni in priključitvi Trsta in Primorske Kraljevini Italiji je postal osrednja politična osebnost tako za slovensko kot tudi hrvaško narodno manjšino v Italiji. Na listi Jugoslovanske narodne stranke je bil večkrat izvoljen v rimski parlament, kjer je vodil politiko načelnega sobivanja in sporazuma z italijansko državo ob hkratni zahtevi po kulturni avtonomiji. V ta namen se je v dvajsetih letih tudi večkrat sestal z ministrskim predsednikom Benitom Mussolinijem, ki ga je skušal prepričati o smiselnosti in obojestranski koristnosti slednje (Kacin-Wohinz 1990). Vzporedno s postopnim utrjevanjem fašističnega režima v Italiji pa se je stopnjeval tudi pritisk na Wilfana in ostale slovenske politike. Tako je bil večkrat aretiran in zaprt ter leta 1928 naposled prisiljen zapustiti Italijo in se ustaliti na Dunaju. Slednja izbira pa ni bila naključna, saj je v nekdanji cesarski prestolnici imel svoj sedež Evropski kongres narodnosti, leta 1925 ustanovljeno vseevropsko omrežje manjšinskih aktivistov, ki mu je skozi vseh 14 let obstoja predsedoval Wilfan.

Evropski kongres narodnosti je bil verjetno najpomembnejša, gotova pa največja izmed številnih medvojnih civilnodružbenih organizacij, ki so nagovarjale manjšinsko vprašanje. V letih 1925–1938 je namreč združeval predstavnike več kot tridesetih narodnih manjšin iz sedemnajstih evropskih držav. Ob številčno najmočnejše zastopanih nemških, madžarskih, judovskih in ukrajinskih skupinah so v njem tako delovali tudi Katalonci, Baski in Galičani, Rusi, Poljaki, Bolgari, Čehi, Danci, Lužiški Srbi, Litovci, Belorusi, Hrvati, Grki,

2 Ker je Wilfan v obravnavanem času svoj priimek dosledno zapisoval z W, bomo takšno obliko uporabljali tudi v tem prispevku.

Švedi ter seveda Slovenci iz Italije in Avstrije (Bamberger-Stemman 2000). Najvidnejši protagonist v kongresni organizaciji je bil poleg predsednika Wilfana generalni tajnik Ewald Ammende, nemški manjšinski aktivist iz Estonije, ki ga lahko štejemo za glavnega pobudnika nastanka EKN in osrednjo gonilno silo v njem (Housden 2014). Nadalje lahko med osrednje osebnosti kongresa štejemo še predstavnika pariškega Odbora judovskih delegacij (*Comité des Délégations Juives*) in voditelja Svetovnega cionističnega kongresa Lea Motzkinina, latvijskega Nemca Paula Schiemanna, češkoslovaškega Madžara Gézo Szüllója, po letu 1932 pa tudi estonskega Nemca Wernerja Hasselblatta.

Narodnostni kongresi so potekali vsako leto, najpogosteje v Ženevi, paralelno z letnim zasedanjem Skupščine Društva narodov v septembru. Poleg promoviranja idej miru, zakonitosti, strpnosti ter sodelovanja med narodi ter obveščanja evropske javnosti o položaju in problemih narodnih manjšin so člani kongresa pri organih Društva narodov lobirali za izboljšanje sistema njihove zaščite. Ob poudarjanju zavezanosti obstoječemu mednarodnemu redu in nespremenljivosti državnih meja si je EKN prizadeval za uveljavitev univerzalnega sistema manjšinske zaščite, ki bi bil zavezujoč za vse evropske države in bi stal pod okriljem Društva narodov. V svojih resolucijah je pri tem izražal tudi zahteve po uvedbi kolektivne zaščite narodnih manjšin, pri kateri bi te dobile status javnopравnih oseb, kot nadgraditvi obstoječe ureditve, temelječe pretežno na pravicah posameznikov (cf. Wheatley 2017). Hkrati se je EKN držal pravila, da je v svojih resolucijah ostajal na ravni abstraktnih in splošnih načel. Pri tem je bilo zlasti pomembno pravilo nekomentiranja konkretnih držav, s čimer se je kongres želel zaščititi pred možnimi očitki glede pristranosti (Smith et al. 2018).

Wilfanovo politično delo je bilo nasploh močno vpeto v nadnacionalne povezave in je nosilo močno mednarodno obeležje. Poleg že omenjenega EKN je bil denimo dejaven tudi v Interparlamentarni uniji, v Mednarodni zvezi društev za Društvo narodov, krajši čas pa tudi v Panevropskem gibanju (Rahten 2022). Kot teoretik je hkrati razvijal koncepte naddržavne narodne skupnosti ter na njih utemeljene osnutke kulturne avtonomije, ki so bili deležni širšega odmeva in promocije skozi uveljavljene mednarodne kanale, kot je bilo denimo neuradno glasilo EKN *Nation und Staat* (cf. Wilfan 1932). Medtem ko so njegovo delo poslanca v rimskem parlamentu ter z njim povezane dejavnosti v prid Slovcem v Italiji že bile deležne obsežnejših raziskav, na podlagi katerih so izšle tudi znanstvene monografije (Pirjevec 1994; Pelikan 1997; Bajc & Darovec 2005), to v manjši meri velja za njegovo delo na mednarodni ravni, zlasti na področju mednarodnega aktivizma narodnih manjšin. Tudi tu sicer ne gre za povsem neobdelano področje – omeniti velja zlasti raziskave Gorazda Bajca (2013) in Egona Pelikana (2000) ter Andreja Rahtena (2022). Vseeno pa ni bilo to obsežno, kompleksno in zelo plodovito področje Wilfanovega delovanja deležno še celovitejše in podrobne obravnave. Še zlasti

to velja za intelektualno omrežje, ki se je oblikovalo okoli njega, ter njegovo idejno izmenjavo z drugimi ključnimi protagonisti v manjšinskem gibanju. Tako je poleg manka monografije to pomembno področje Wilfanovega delovanja zaznamovano tudi s kar nekaj vrzeli, ki še čakajo na zapolnitev.

Ena izmed teh vrzeli zadeva tudi Wilfanovo vlogo, še zlasti pa njegova razmišljanja v nekaterih kritičnih trenutkih za EKN ter širše manjšinsko gibanje. Spričo njegove heterogene sestave so znotraj kongresa skozi ves čas njegovega obstoja sobivale različne težnje in interesi kot tudi idejni tokovi. Wilfan se je v svoji izpostavljeni funkciji predsednika nahajal na njihovem presečišču. Med njimi je moral posredovati, iskati kompromise, hkrati pa je tudi sam neizogibno stal pod njihovim vplivom, kar se je še zlasti izkazalo ob pomembnih prelomnicah. Teh je bilo v štirinajstletni zgodovini EKN kar nekaj, verjetno najbolj ključna pa je nastopila v letih 1933–1934, ko je bil kongres soočen z začetkom organiziranega preganjanja Judov s strani novega režima v Nemčiji. Problem, s katerim sta bila tedaj soočena tako EKN kot tudi Wilfan sam, je imel več dimenzij. Poleg vprašanja opredelitve do omenjenega dogajanja in na to vezanih praktičnih premislekov se je namreč dotikal tudi kompleksnega prepleta moralnih, idejnih in zlasti konceptualnih vprašanj. Ta so se izražala tudi skozi Wilfanove osebne premisleke in korespondenco, ki jih pričujoči prispevek kani podrobneje analizirati.

2 Problem nemških Judov in dogajanje znotraj EKN v letih 1933–1934

Nacistični prevzem oblasti ter z njim povezani politični razvoj v Nemčiji sta imela daljnosežne posledice tudi za evropsko manjšinsko gibanje in sta globoko zaznamovala nadaljnji razvoj EKN. Nemčija si je namreč že od obdobja zunanjega ministra Gustava Stresemanna prizadevala, da se uveljavi kot glavna zagovornica narodnih manjšin v evropski politiki (Fink 2006), kar je bilo seveda močno pogojeno tudi s težnjo po reviziji meja. Kot dejavnik ključnega pomena za nadaljnji razvoj EKN pa je ob tem nastopala naraščajoča finančna odvisnost kongresa od nemških sredstev. Ta so prihajala s strani nemškega zunanjega ministrstva prek Združenja nemških narodnih skupin v Evropi (*Verband der deutschen Volksgruppen in Europa*), ki je že od leta 1928 prispevalo večinski delež financ za delovanje kongresa (Eiler 2018; Bamberger-Stemman 2000). Delež teh sredstev v celoti, s katero je ENK razpolagal, se je skozi trideseta leta še povečeval (Housden 2014), sprememba režima v Nemčiji leta 1933 pa je seveda imela za posledico pogojevanje teh sredstev s prilagajanjem njenemu novemu zunanjepolitičnemu in ideološkemu kurzu.

Antisemitska politika nacističnega režima je zato predstavljala posebno težak izziv za organizacijo, katere poslanstvo je stremelo k uveljavljanju

strpnosti, državljanske enakosti ter sobivanja narodov in znotraj katere so judovski predstavniki hkrati predstavljali enega najvplivnejših in najdejavnejših členov. Kljub vseprisotnosti različnih oblik antisemitizma kot tudi razširjenosti proti Judom naperjenih političnih ukrepov v mnogih evropskih državah je agresivna politika novega nemškega režima do državljanov judovske veroizpovedi in/ali rodu v marsičem predstavljala novum v evropski politiki. Poleg korenitosti in vsesplošnosti institucionalizirane diskriminacije, ki je močno presejala do tedaj običajne parcialne ukrepe, kakor je bil denimo *numerus clausus* na univerzah ali pa zlasti v vzhodnoevropskih državah pogosto zatiskanje oči uradnih organov pred antisemitskimi družbenimi praksami, je bila novost nacistične politike zlasti v tem, da je uveljavljala sistematično denacionalizacijo nemških Judov. Zaradi specifičnega položaja slednjih v okviru nemške družbe je le-ta imela dve temeljni razsežnosti.

Na eni strani je šlo za temeljno politiko neenakosti, ki je ljudem judovskih korenin oziroma t. i. »narijcem« postopoma odvzemala temeljne pravice in iz njih delala nedržavljane. V praksi se je proces odzemanja državljanstva Judom pričel že takoj po prevzemu oblasti leta 1933,³ formalno pa je bil dokončno potrjen z nürnberškimi rasnimi zakoni leta 1935. Na drugi strani pa je zaradi specifičnega značaja nemških Judov, ki so se povečini šteli med t. i. »asimilirane Jude« – to je ljudi judovske vere in/ali rodu, ki pa so se po svoji narodni zavesti prištevali k nemškemu narodu (Pulzer 2003), šlo tudi za nasilno izločitev oziroma izgon Judov iz okvira nemške narodne skupnosti. Gre za proces, za katerega se je v sodobnem diskurzu uveljavil izraz »disimilacija« in je spričo večinsko nemškega narodnega čutenja Judov v Nemčiji hkrati neizogibno zadobil neprostovoljen, prisilen značaj. Obe navedeni dimenziji je v temelju povezovala rasno-etnična podstat nacističnega razumevanja naroda. V rasnem načelu utemeljeni narodni skupnosti je bil dan primat, medtem ko je država nastopala kot izraz njene polne politične afirmacije (Steck 2003). Pri tem je treba poudariti, da pripadniki t. i. »arijskih« oz. »sorodnih« nenemških narodnih skupin v Nemčiji, kot denimo Danci, Poljaki ali Lužiški Srbi, niso bili deležni odvzema državljanskih in občanskih pravic – oziroma vsaj ne v enaki meri in na enak način kakor Judje (cf. Jaworski 1997).

Soočenje z dejstvom nove nemške politike je EKN, v katerem so do tedaj izredno pomembno vlogo igrali judovski predstavniki, zlasti iz držav vzhodne

3 Prvi zakonodajni akt te vrste je bil Zakon o ponovni vzpostavitvi poklicne državne službe z dne 7. aprila 1933, ki je Jude izključil iz državne uprave. Aprila 1933 je nemška zakonodaja omejila tudi število judovskih študentov na nemških šolah in univerzah. Kasnejši odloki so judovskim zdravnikom prepovedali zdravljenje nejudovskih pacientov, Judom pa je bil onemogočen dostop do državnih pogodb in javnega sektorja (United States Holocaust Memorial Museum b. d.). Še daljnosežnejši učinek od same zakonodaje sta imela vse od prevzema oblasti prisotna izrazito sovražna uradna retorika ter dopuščanje terorja s strani SA.

Evrope, postavljalo pred nov, do tedaj nepoznan izziv. Na eni strani je bilo pri-
sotno jasno nelagodje, izrazito zlasti v krogu političnih predstavništev nem-
ških manjšin. Ta tedaj sicer še niso bila docela ideološka usklajena z nacistič-
nim režimom, jim pa je ta – poleg dejstva, da so se že poprej v večji ali manjši
meri zanašala na finančno in politično zaslombo nemške države – s svojim
poudarjanjem primata etničnega načela ter skrbi za Nemce izven meja Nem-
čije z vidika njihovih narodnostnih interesov nedvomno ponujal potencialno
pozitivno perspektivo (cf. Uexküll 1933). K temu je dodatno pripomogel tudi
govor Adolfa Hitlerja v *Reichstagu*, 17. maja 1933, v katerem je neposredno
zavrnil asimilacijo manjšin oziroma »duhovno miselnost preteklega stoletja,
ki je verjela, da je morda mogoče iz Poljakov in Francozov narediti Nemce«
(Jaworski 1997; Housden 2014). Kot bomo lahko videli kasneje, je te vrste
nelagodje segalo tudi prek okvira nemških skupin in bilo pri tem vezano na
določena konceptualna vprašanja, povezana z razumevanjem bistva naro-
dnosti oziroma odnosa med narodom in državo, kjer so mnogi manjšinski
aktivisti vsaj navidez našli skupen jezik z nemškimi nacisti. Predvsem je tu
treba poudariti, da kot takšna ideja disimilacije manjšinskim politikom in
aktivistom, ki so pretežni del svojih prizadevanj usmerjali v odpor proti asi-
milacijskim pritiskom ter asimilaciji nasploh, v načelu ni predstavljala nekaj
spornega (cf. Housden 2014).

Slednje je veljalo tudi za cioniste oziroma nacionalno zavedne Jude, kate-
rih politični projekt je temeljil na afirmaciji posebne judovske narodne zavesti
in tako stal v diametralnem nasprotju s prakso asimilacije v večinsko nacijo,
kakršno je poleg zahodne Evrope, Italije in Madžarske poznal zlasti nemški
prostor. Izdvojitve že asimiliranih Judov iz okvira nemškega naroda in s tem
vzpostavitev posebne judovske manjšinske skupnosti bi zanje v teoriji tako
celo predstavljala zaželeni cilj in v tem oziru so v preteklosti pogosto lahko
našli skupen jezik z antisemiti. Vodilni cionist in podpredsednik EKN Leo
Motzkin je na Svetovnem judovskem kongresu v Ženevi septembra 1933 tako
denimo izjavil: »Elementarno dejstvo je, da element populacije ne more več
zahtevati pripadnosti narodu, če ga glavni del naroda, tisti nesporni, ne pri-
znava kot takega« (*Protocol of the 2nd World Jewish Conference, 5–8 September
1933*, citirano v Housden 2014, 298). Spričo terorja in brezpravja, kakršnega
so bili deležni Judje v Nemčiji, pa tudi v EKN zastopani cionisti tamkajšnjega
dogajanja seveda niso mogli mirno sprejemati. Mednarodne judovske organi-
zacije so tako organizirale več protestnih akcij, med katerimi gre omeniti zlasti
iniciative predsednika Judovske stranke na Češkoslovaškem in predstavnika
tamkajšnjih Judov v EKN Emila Marguliesia. Te so med drugim vključevale
velike demonstracije v Bratislavi maja 1933, pritožbo na Društvo narodov, kot
tudi sodelovanje pri Bernheimovi peticiji, ki je Judom v nemški Gornji Šleziji
do leta 1937 zagotovila upoštevanje manjšinskih pravic (Bamberger-Stemman
2000).

Vse to je neizogibno imelo posledice tudi za delovanje EKN. Med aprilom in septembrom 1933 so se tako vršili intenzivni pogovori in pogajanja tako znotraj vrhovnih organov kongresa kot tudi med le-temi ter ključnimi predstavniki judovskih manjšin. Vsled svoje izpostavljene funkcije je Wilfan v teh pogajanjih prevzel osrednjo vlogo, njihov potek pa lahko dobro spremljamo skozi njegovo korespondenco z ostalimi ključnimi akterji. Kot že omenjeno, so za razliko od nemških Judov samih v EKN zastopani cionisti disimilacijo kot takšno sicer sprejemali, niso pa sprejemali načina, na kakršnega se je ta izvajala v Nemčiji. Motilo jih je predvsem dejstvo, da pri konkretnem dogajanju ni šlo za proces, ki bi vzajemno in na enakopravni podlagi potekal med dvema narodoma – nemškim in judovskim, temveč za nasilno politiko nemške države do Judov. Od EKN so v njem zastopane judovske skupine zahtevale predvsem odprto, jasno in neposredno obsodbo dogajanja v Nemčiji. Glavni kamen spotike tako ni tičal v samem odgovoru na načelno vprašanje sprejemanja ali nesprejemanja procesa disimilacije nemških Judov, temveč v načinu artikulacije stališča do njega – konkretnije: v vprašanju neposredne omembe Nemčije.

Pred Wilfana, ki je stal v središču tega dogajanja, so se postavljali vsi že omenjeni izzivi in nelagodja, s katerimi je bila soočena kongresna organizacija, hkrati pa tudi omejitve, vezane na njegovo funkcijo predsednika. V njej je moral ohranjati najvišjo mero nepristranskosti, hkrati pa tudi uveljavljati statutarna pravila organizacije. Ta so, kot že rečeno, med drugim določala, da kongresni govori, še zlasti pa skupne resolucije, ostajajo na ravni splošnih, abstraktnih načel, se ogibajo obravnave konkretnih primerov kršitev manjšinskih pravic in se zlasti držijo pravila neomenjanja konkretnih držav. V pristopanju k problemu nemških Judov je Wilfan v letih 1933 in 1934 vztrajal pri tem pravilu ter si pri tem dovoljeval le minimalna odstopanja. Hkrati pa je ravno v tem konkretnem primeru pravilo nedvomno služilo tudi ogibanju problemu oziroma temu, da bi vodstvo kongresa, zlasti pa nemške skupine, zavzele jasno stališče ter s tem sebe ter kongres izpostavile gotovi nemilosti Nemčije. Takšno oceno še zlasti podkrepljuje dejstvo, da – kot bomo lahko videli kasneje – to isto pravilo ni v enaki meri veljalo za nekatere druge na kongresu obravnavane probleme, pri čemer so bila prisotna povsem jasna neskladja.

Pogajanja so julija 1933 naposled pripeljala do dogovora, da za prihajajoči kongres, načrtovan med 16. in 19. septembrom, judovska in nemška skupina pripravita vsaka svojo resolucijo (SI_AS_1164 1). V teh naj bi vsaka izmed njiju podala svoje načelno stališče do vprašanja disimilacije ob hkratni obsodbi brezpravja in diskriminacije kot njenim spremljevalnim pojavom v konkretnem nemškem primeru. Skozi poletje je bilo tako oblikovanih več različic obeh izjav, ki so jih v pogajanjih medsebojno dopolnjevali in usklajevali. Ne glede na doseženi dogovor pa je septembra 1933 tik pred kongresom

prišlo do nenadne sprememba stališča judovske skupine. Med judovskimi predstavniki je namreč vladala visoka mera neenotnosti glede udeležbe na prihajajočem narodnostnem kongresu, pri čemer jih je viden delež stal na stališču neudeležbe in v tem smislu tudi pritiskal na Motzkina in ostale voditelje. Edinost med vsemi judovskimi strujami je vladala zgolj glede neposredne obsodbe dogajanja v Nemčiji kot osnovnega predpogoja za kakršnokoli sodelovanje. Tako je Svetovni judovski kongres, ki se je vršil v začetku septembra v Ženevi, pooblastil Motzkina kot člana organizacijskega odbora EKN, da kongresu predloži ultimatum (Housden 2014). V pismu Wilfanu, 8. 9. (SI_AS_1164 2), je Motzkin postavil zahtevo po eksplicitni obsodbi dogajanja v Nemčiji »kot kršitve zakonov človečnosti in dejanja proti manjšinskemu gibanju« ter omogočenje odprte razprave, ki bi dovoljevala neposredne reference na konkretne dogodke. Če v roku petih dni ne bi prejeli zadovoljivega odgovora, se Judje ne bi udeležili kongresa.

Wilfan se je tako znašel pod hudim časovnim in siceršnjim pritiskom. Korespondenca v dneh med 8. in 12. septembrom priča o tem, da si je resno prizadeval za to, da bi se v danih okoliščinah našla ustrezna rešitev, ki bi judovske predstavnike odvrnila od bojkota kongresa (SI_AS_1164 3, 4 in 5). Slednjim hkrati ni mogel ponuditi jasnih zavez in jamstev ter je Motzkinu 9. 9. v telegramu sporočil, da judovskega ultimata že iz zgolj tehničnih razlogov ni mogoče obravnavati do zahtevanega roka (SI_AS_1164 6), tri dni kasneje pa še, da mu funkcija prepoveduje zavzeti predčasno osebno stališče do zadeve (SI_AS_1164 7). Ker Judje željenega zagotovila naposled niso prejeli, se kongresa niso udeležili. Hkrati pa se ga zaradi bolezni ni udeležil tudi Paul Schiemann, ki mu je bilo po dogovoru iz julija poverjeno oblikovanje nemške izjave o disimilaciji, ki naj bi jo prebral na kongresu.

Kongres je bil tako od samega začetka zaznamovan z odsotnostjo Judov in je potekel v napetem vzdušju (Housden 2014). V uvodnem govoru je Wilfan poudaril »težko in grozečo atmosfero«, v kateri se je znašla Evropa (Sitzungsbericht 1933, 10). Situacije v Nemčiji se je dotaknil le posredno s tem, da je spregovoril o problemu disimilacije brez omembe konkretne države, dovolil pa si je imenovati nemške kolege kot tiste, na katerih je trenutno velika naloga zastaviti besedo za narodne manjšine znotraj matične države, »da se jim ohrani tisto, kar imajo, in da se jim podeli vse, kar jim še manjka« (prav tam, 12). Kar se tiče samega vprašanja disimilacije, za katero je kot ustrežnejši izraz ponudil »nacionalni ekskluzivizem«, je poudaril:

Neposredno soočenje med narodom in narodom – da; čista ločitev razvojnih linij – da; toda, pravice razglašati tisto, kar je drugačno, zato tudi za manjvredno ter mu odvzemati pravice – tega mi, ki smo predstavniki starih in mladih, močnih in šibkih, bogatih in revnih narodov, ne moremo priznati; temveč moramo, če se

nočemo raziti, vztrajati na načelu temeljne enakovrednosti in enakopravnosti med narodi, kot izhodišču našega skupnega delovanja (prav tam, 11).

Na koncu svojega govora je Wilfan oznanil tudi, da bo zaradi odsotnosti Schiemanna točka o narodni disimilaciji verjetno umaknjena z dnevnega reda. Do kritične točke kongresa pa je prišlo kmalu zatem, ko se je kljub omejnjeni Wilfanovi napovedi k besedi priglasi predstavnik nemške manjšine v Romuniji Hans Otto Roth ter prebral izjavo nemških skupin o disimilaciji. Ta je ob popolnem zanemarjanju vidikov diskriminacije in preganjanja, ki so ju bili deležni nemški Judje, izrazila popolno podporo »izdvojitvi drugovrstnih ljudi, zlasti takšnih, ki so druge rase, iz narodne kulture, kakršno lahko opazujemo v zadnjem času«, pri čemer je istočasno poudarila pravico takšnih skupin ljudi, da zase skušajo uveljaviti pravice, kakršne pritičejo narodnim manjšinam in za katere si je vedno prizadeval EKN (Sitzungsbericht 1933, 25–26).

Tej nepričakovani izjavi, ki je tudi med delom nemških predstavnikov naletela na negodovanje (SI_AS_1164 8), je naslednji dan sledilo protestno pismo judovskih predstavnikov, ki so izjavili, da spričo takšne izjave v kongresu ne morejo več sodelovati (SI_AS_1164 9). Dodatno je nato nezadovoljstvo Judov podkrepilo še dejstvo, da je Wilfan njihovo pismo sicer prebral pred kongresom, a pri tem namenoma izpustil nekatere dele, ki so neposredno omenjali Nemčijo, ter ga za vrh vsega pospremil s kritičnimi komentarji. Ob opravičevanju nemške izjave, češ da je bila nerazumljena, ter hkratnem izražanju razumevanja do pritožb judovskih kolegov je nato skušal omiliti ostrino z zamenjavo izrazov – »izdvojitev [*Ausgliederung, Ausstoßung*]*» je denimo zavrnil kot neustrezno in raje govoril o »ločitvi [*Trennung*]*«, s tem, da je dodal, da je pri disimilaciji bistvena metoda, pri čemer nikomur ne sme biti odvzeto »človeško dostojanstvo« ter »pravice posameznika do svobode in življenja« (Sitzungsbericht 1933, 68). S pozicije »pripadnika neudeleženega naroda« je spregovoril tudi o podstati narodnosti, bistvo katere je lociral v narodovem »duhovnem življenju, v njegovih čustvih, v njegovi zavesti, v njegovi notranji skladnosti [*Deckungsweise*]*« (prav tam, 67). S tem poudarkom je sicer posredno zavrnil rasno pojmovanje, a to istočasno tudi nevtraliziral z dodatkom, da ima vsak narod pravico na sebi lasten način zamejiti svoje bistvo in obseg in da o tem drugi narodi nimajo pravice soditi. Predlagal je splošno in nevtrarno formulirano resolucijo,⁴ ki je bila sicer sprejeta, a ji je bila nato na zahtevo nekaterih skupin (Madžarov, Litovcev, Ukrajincev in Kataloncev) naknadno***

4 »V primeru vpeljave in izvedbe nacionalne disimilacije ostanejo svoboščine in pravice, za katere se Kongres evropskih narodnosti zavzema v svojih deklaracijah in resolucijah vse od svoje ustanovitve, nedotaknjene« (SI_AS_1164 10).

dodana še posebna izjava, ki je »val specifično antisemitskih ukrepov, ki ga je moč opazovati v nekaterih državah«, označila za kršitev splošnih človekovih pravic in je tako neskladen z načeli kongresa (Sitzungsbericht 1933, 70).

Tudi ta naknadno dodana izjava ni uspela pomiriti duhov ter spremeniti težkega položaja, v katerem se je znašel kongres. Mednarodni odmevi so bili zanj zelo neugodni, Judje pa se vanj niso več vrnili. Fiasko septembra 1933 kljub temu ni pomenil tudi konca pobud za obnovev sodelovanja, prisotnih na obeh straneh. Judovske skupine na tej točki namreč še niso uradno zapustile EKN, temveč so se zgolj prenehale udeleževati kongresov, Motzkin pa je novembra 1933 tudi formalno odstopil kot član organizacijskega odbora in kmalu zatem umrl. Pogajanja o obnovitvi sodelovanja so se vseeno nadaljevala, pri čemer sta na strani EKN kot glavna protagonista nastopala Wilfan in Schiemann, z judovske strani pa že omenjeni Margulies ter kasnejši ustanovitelj Svetovnega judovskega kongresa Nahum Goldmann.⁵

Na sestanku novembra 1933 je Margulies Wilfanu predlagal, da bi judovske skupine razmislile o vrnitvi, če bi se sestavila deklaracija, ki bi izjavljala, da gre Jude obravnavati enako kot vse druge narodne manjšine ter da jim mora biti zagotovljena državljanska in politična enakost (Housden 2014). Kongresni odbor bi poleg tega moral obsoditi vsak poskus obrekovanja ali odvzema pravic manjšini na podlagi rase (SI_AS_1164 12). Korespondenca in sestanki so se nato vrstili skozi celotno leto 1934. Schiemann in Wilfan sta družno delala na resoluciji, ki bi bila sprejemljiva za Jude in od katere je ohranjenih več osnutkov (cf. SI_AS_1164 13). Predlagani osnutek izjave judovskih predstavnikov na koncu ni zadovoljil in se tako, vsem obojestranskim prizadevanjem navkljub, tudi kongresa septembra 1934 v Bernu niso udeležili. Kot že do tedaj, so v predlagani izjavi pogrešali konkretno referenco na Nemčijo ter večji poudarek na državljanskih pravicah. Hkrati so od EKN zahtevali priznanje nemških Judov kot narodne manjšine z vsemi pripadajočimi pravicami, kar samo po sebi vključuje tudi polno državljansko enakopravnost (SI_AS_1164 14). Z vidika EKN, ki je takšno stališče v načelu sicer sprejemal, pa bi se kot predpogoj za priznanje judovske manjšine v Nemčiji morala tam najprej oblikovati in organizirati skupina »nacionalnih Judov« ter sama zaprositi za članstvo (SI_AS_1164 15; SI_AS_1164 16). Tudi po X. kongresu je Wilfan nadaljeval korespondenco z Goldmannom ter si – naposled neuspešno – prizadeval za ponovno pritegnitev Judov še globoko v leto 1935.

Pri vsem skupaj je hkrati treba poudariti, da je bila na strani EKN pod jasnim vplivom nemških skupin skozi ves čas omenjenih pogajanj prisotna vidna mera izmikanja in ovinkarjenja. To je ponujalo dokaj močan indic, da je

5 V tej zvezi je potrebno poudariti, da je Margulies kot uradni predstavnik Judovske stranke na Češkoslovaškem ter s tem uradni delegat za češkoslovaške Jude v ENC Goldmannu oporekal pravico govoriti v imenu judovskih manjšin, saj naj za to ne bi imel potrebnega opolnomočenja z njihove strani (glej npr. SI_AS_116411).

položaj, v katerem se Judje po lastni želji kongresa niso udeleževali, a iz njega hkrati uradno še niso izstopili, marsikomu zelo ustrezal. O tem neposredno pričajo tudi nekatere izjave nemških predstavnikov (Bamberger-Stemman 2000; Housden 2014). Še zlasti pa je to nakazovala očitna nekonsistenca v apliciranju kongresnega pravila o prepovedi komentiranja konkretnih primerov in držav. Leta 1933 je denimo na pobudo glavnega tajnika Ewalda Ammendeja v okviru kongresa tekla tudi razprava o lakoti v Sovjetski zvezi. Utemeljitev EKN ter kasnejši Wilfanov odgovor Marguliesu na njegov očitek o tem vidnem neskladju je tedaj bil, da je v takšnem primeru konkretna razprava dopustna, saj ne zadeva narodnostnih vidikov, temveč zgolj obče humanitarne (Sitzungsbericht 1933; SI_AS_1164 17). Na 10. kongresu leta 1934 je bilo nato na zahtevo madžarskih skupin pravilo o nekomentiranju konkretnih primerov črtano, kar je v načelu odpravilo tudi oviro za neposredno obsodbo dogajanja v Nemčiji v skladu z judovskimi zahtevami. A kar naenkrat se je kot oviro za slednje pričelo izpostavljeni dejstvo, da se nemški Judje nimajo za Jude v nacionalnem pogledu in zato obravnava njihovega konkretnega primera ni možna, saj da naj sploh ne bi šlo za manjšinski problem (Bamberger-Stemman 2000).

3 Wilfanovo razmišljanje o problemu nemških Judov

Razvoj dogodkov, kakor je bil skiciran v prejšnji sekciji, seveda ponuja zgolj zunanjo podobo, ki so jo soustvarjala mnoga dogajanja v zakulisju. Poleg tega pa je, zlasti v oziru na Wilfana in njegovo vlogo v teh dogajanjih, treba poudariti, da ta niso zadevala zgolj odnosov moči ter križanja raznih interesov in teženj znotraj in onkraj EKN. Razpirala so namreč vrsto načelnih in konceptualnih vprašanj, ki so skupaj tvorila zanimiv preplet. Brez pretiravanja je mogoče zapisati, da so se na problem nemških Judov leta 1933 ter z njim povezano krizo Evropskega kongresa narodnosti neposredno navezovala nekatera jedrna vprašanja medvojne manjšinske politike. Ta vprašanja istočasno presegajo dani zgodovinski kontekst, saj so povečini pomembna tudi v današnjih razpravah o pristopanju k raznolikosti (narodnostni in siceršnji) ter upravljanju z njo.

Obravnavana vprašanja so med drugim nagovarjala tudi najbolj temeljni problem razumevanja vsebine narodnosti. Kaj konstituira narod, na kakšni podlagi in na kakšen način se določa narodna pripadnost in kdo sme o tem odločati? In seveda, zlasti v manjšinski politiki vselej prisotno temeljno vprašanje: Ali naj ima v nejasnih primerih prednost pravica posameznika do svobodne priključitve k določeni narodnosti (t. i. priznavalno načelo) ali pravica skupine, da na podlagi »objektivnih« meril zameji pravico do članstva v njej? Torej, je individualno pripoznanje narodnosti *dovolj* za uvrstitev vanjo ali

smemo dopuščati tudi možnosti zlorabe instrumenta narodnostne samoopredelitve in s tem obstoj varovalnih mehanizmov, ki naj narodnostni kolektiv ščitijo pred morebitno samovoljo posameznikov? Ali sme torej pravica do samoopredelitve narodne skupnosti prevladati nad pravico do samoopredelitve posameznika? V primeru, da lahko, kdo in na kakšni podlagi sme takšno pravico udejanjati? To nadalje pripelje tudi do osnovnega problema odnosa narod–država ter z njim povezanega podvprašanja, ali sme državna oblast v imenu narodne skupnosti odločati o narodni pripadnosti posameznikov in v tem smislu potencialno vršiti prisilo nad njimi. V obravnavanem kontekstu je vse omenjeno slednjič neizogibno vodilo tudi k vprašanju temeljnega poslanstva ENK ter načel in vrednot, v katerih naj bi to koreninilo. Oziroma, splošneje, na vprašanje odnosa med temeljnimi človekovimi pravicami in narodnostnimi pravicami. Je slednje sploh moč misliti in uveljavljati brez upoštevanja in branjenja temeljnih pravic posameznikov? So narodnostne pravice sploh smiselne brez hkratne utemeljitve v človekovih pravicah? In obratno. Ali imajo pravice skupin lahko v določenih primerih prednost pred pravicami posameznikov? Je moč zagovarjati enakost med narodi in obenem dopuščati neenakosti med posamezniki?

Z vsemi temi ter podobnimi vprašanji se je v obravnavanem času neposredno soočal tudi Wilfan, o čemer pričata tako njegova obsežna korespondenca z raznimi akterji kot tudi njegove javne izjave o problemu nemških Judov. Pri tem gre poudariti, da je za ustrezno obravnavo njegovih stališč treba upoštevati tudi konkretni časovni kontekst oziroma dejstvo, da je šlo za najzgodnejšo fazo nacistične oblasti, v kateri se sodobnikom vsi njeni nasledki ter narava ideologije, na kateri je slonela, še niso povsem jasno zarisovali. Kot še mnogi manjšinski aktivisti liberalne ali celo leve idejne provenience (cf. Núñez Seixas 2016) je tudi Wilfan v tej zgodnji fazi do nacizma gojil ambivalentne, mestoma morda celo pozitivne občutke. Nedvomno tudi na podlagi lastne izkušnje s skrajno etatistično in nasilno asimilacionistično politiko fašistične Italije je v nacističnem – temu na videz nasprotnem – poudarjanju primata etničnosti ter s tem ideje naddržavne narodne skupnosti (*Volksgemeinschaft*) uzrl tudi potencialne obete za položaj narodnih manjšin ter manjšinsko gibanje. O tem neposredno priča njegovo predavanje pred dunajskim Društvom za zunanjo politiko konec marca 1933, v katerem je ob poudarku, da nacionalsocialistična narodnostna politika »odklanja vključevanje tujerodnih elementov v narodno telo,« izvajal, da »ohranjanje in krepitev ideje narodne skupnosti [*Volksgemeinschaft*]« kot njen nujni nasledek odpira tudi morebitno perspektivo za »spodbudo tistih prizadevanj, ki so podlaga Evropskim kongresom narodnosti« (Wilfan 1933). Podoben pogled je podal tudi v svojem pismu voditelju Judovske stranke na Češkoslovaškem (*Židovská strana, Jidiše partaj*) Emilu Marguliesu 6. maja 1933, kjer je izrazil prepričanje, da:

moramo kljub vsemu pesimizmu vendarle počakati na soočenje med narodnostno politiko nacionalsocialističnega režima – in sicer ne v teoriji, temveč v praksi – in narodnostno politiko nemških manjšin. Nočem napovedati, da bo praktična narodnostna politika nacionalsocializma brezpogojno zavila v smer, ki jo do zdaj zastopajo nemške manjšine in ki še naprej ustreza njihovim lastnim interesom. Trdim zgolj, da v načelni zavrnitvi asimilacije znotraj nacionalsocializma obstaja možnost za takšen obrat (SI_AS_1164 18).

Objavljeni povzetki omenjenega predavanja so sprožili kritičen odmev tudi med slovenskimi bralci, o čemer med drugim priča tudi korespondenca z vodjem ljubljanskega Manjšinskega instituta Vinkom Zormanom. V pismu 9. septembra 1933 je Wilfan v odziv na očitke o svojem »pretveznem pozdravljanju Hitlerjeve zmage« podal naslednje pojasnilo:

V ostalem jaz nisem govoril o kakem poboljšanju postopanja z manjšinami, nego le o pospešenju stremljenj ki so osnova našega kongresnega dela. To pospeševanje ni morda v načrtu, pa je zato v konsekvencah nac. socializma. To se že kaže. Tudi izpreobračanje asimiliranih in indiferentnih Židov k nacionalizmu je za nas velika pridobitev (SI_AS_1164 19).

Slednja trditev zelo jasno in neposredno razodeva gledišče gibanja *narodnih* manjšin, istočasno pa povsem zanemarja vprašanje temeljnih *človekovih* in *državljanskih* pravic nemških Judov. Glede tega vprašanja je, kot smo že lahko videli, Wilfan v svojih javnih izjavah dejansko ostajal dokaj skop, se mu izmikalo oziroma ga naslavljal zgolj na izrazito splošni ravni. Pri tem je seveda treba upoštevati njegov izpostavljeni položaj predsednika EKN, zavezanost njegovim statutarnim pravilom, hkrati pa mu kljub tej omejitvi priznati, da je – kot smo lahko že videli na primeru uvodnega govora na kongresu leta 1933 – vseeno razmeroma jasno izražal svoje temeljno odklanjanje diskriminacije nasproti katerikoli skupini državljanov. Kljub zgoraj opisanemu (rezerviranemu) optimizmu v oziru narodnostne politike pa se je Wilfan hkrati že tedaj dokaj jasno zavedal tudi problematičnih in nevarnih vidikov nemškega nacionalsocializma. O tem med drugim priča njegovo pismo Ewaldu Ammendeju 8. aprila 1933, v katerim je apeliral na predstavnike nemških manjšin oziroma »nemštva v tujini«, da do vprašanja nemških Judov zavzamejo jasno stališče ter si z ozirom na dogajanje v matični državi glede svojega lastnega položaja zastavijo naslednja vprašanja:

Ali sme nastopati proti demokraciji in parlamentarizmu, proti državljanski enakopravnosti in svobodi, proti narodnostni strpnosti in proti solidarnosti narodnih manjšin? Ali se sme navduševati za metode boja, ki po svojem bistvu presegajo zgolj neposreden cilj

političnega prevrata in prevzema oblasti — metode, katerih namen ni več le zamenjati dosedanje nosilce oblasti in jih nevtralizirati, temveč iz podobnih razlogov prizadeti določen del prebivalstva države na podoben način, kot se dogaja pri zatiranju narodnih manjšin? (SI_AS_1164 20)

Wilfanove zasebne izjave, vsebovane v korespondenci z različnimi akterji, nasploh kažejo mnogo kompleksnejšo podobo od njegovih uradnih izjav ter kongresnih resolucij, za katere je v pismu Schiemannu februarja 1934 sam priznaval, da so bile »preveč ozko in abstraktno formulirane« (SI_AS_1164 21). Če je v svoji javni vlogi predsednika o nekaterih ključnih vidikih molčal oziroma se o njih vsaj ni dovolj jasno izražal, pa se skozi privatno korespondenco jasneje zrcali njegovo dejansko pristopanje k problemu nemških Judov. Temu je pripisoval velik pomen, saj je v pismu Ammendeju 23. maja 1933 zapisal, da v njegovi obravnavi oziroma obravnavi tistega, kar je v njem »skupnega in splošnega«, vidi priložnost za reafirmacijo temeljnih načel in poslanstva kongresa (SI_AS_1164 22). Dobro se je zavedal tudi kritičnosti »nemško-židovskega nasprotja« znotraj EKN, o katerem je v pismu Borisu Furlanu februarja 1934 zapisal, da ga polno zaposluje, saj od njegove razrešitve »zavisi daljni razvoj naše skupne mednarodne akcije« (SI_AS_1164 23).

Primer, ki dobro ponazarja kompleksnost in poglobljenost Wilfanovega razmišljanja o vprašanju nemških Judov, najdemo v analizi situacije, ki jo je podal v že citiranem pismu Ammendeju (SI_AS_1164 20) ter nato v podobni obliki zapisal še v pismu Marguliesu 19. maja 1933 (SI_AS_1164 24). V njej je ocenjeval, da ima problem tri dimenzije: po eni strani naj bi šlo za notranji spor med Nemci, natančneje »za soočenje nemškega naroda s samim seboj oziroma z določenim delom ljudi, ki si pravijo Nemci, a jih tista politična smer, ki trenutno v nemškem narodu prevladuje, ne priznava kot pripadajoče nemškemu narodu,« po drugi strani naj bi veljalo upoštevati tudi »odgovarjajoči notranji spor znotraj judovskega naroda,« slednjič, in hkrati »za nas verjetno prvenstveno«, pa naj bi šlo za konflikt med državo Nemčijo ter »tistimi njenimi državljani, ki so po enem ali po več kriterijih, veroizpovedi, narodnosti ali poreklu, Judje« (prav tam). K temu je na koncu pristavil še:

Tudi če ti Judje morda niso narodna manjšina, pa tvorijo določen del prebivalstva države, ki je iz bistveno podobnih razlogov in na bistveno podoben način prizadet kot druge zatirane narodne manjšine. Nakazana zapletenost vprašanja hkrati zahteva podrobnejši in bolj vsestranski razmislek kot v ostalih primerih (prav tam).

Podobna stališča je Wilfan izrazil tudi na kongresu Mednarodne zveze društev za Društvo narodov junija 1933 v Montreuxu, kjer pa je dejal tudi, da ima vsak narod pravico sam določiti pogoje pripadnosti svoji skupnosti

(Housden 2014). Istočasno je izrazil tudi željo po ohranitvi sodelovanja Judov in Nemcev znotraj kongresa, za kar bi bilo najbolje, če bi se le temu formalno pridružili tudi Judje iz Nemčije kot narodna manjšina. Do nemških antisemitov je v tem oziru tako vsaj do določene mere izražal razumevanje. Kar pa hkrati – kot smo že videli – v načelu ni predstavljalo točke spora z judovskimi kolegi iz EKN, ki so sledeč svoji judovsko-nacionalni usmeritvi v asimilirarnosti nemških Judov tako ali tako videli napako. Wilfanova izvajanja v Montreuxu so temu navkljub izzvala zelo negativno reakcijo in odmev v judovski javnosti in – kot pričajo njegovi zasebni dokumenti (SI_AS_1164 25, 26, 27 in 16) – si je Wilfan še v letu 1934 judovskim kolegom prizadeval pojasniti, kakšno je bilo njihovo resnično sporočilo. Zakaj je bilo tako?

Cionistov seveda ni motilo pristajanje na disimilacijo, ki so jo v načelu sprejemali tudi sami. V Wilfanovih izvajanjih jih je zlasti motil po njihovem mnenju premajhen poudarek na dejstvu, da je nemški režim nad Judi vršil preganjanje in izrinjanje iz javnega življenja, da jih je – kot se je v enem svojih pisem Wilfanu izrazil Margulies – »postavljaj izven zakona in to s pomočjo zakona« (SI_AS_1164 28). V tem oziru so se senzibilnosti judovskih predstavnikov na eni ter Wilfana, Schiemanna in Ammendeja na drugi strani jasno razlikovale, kar je do določene mere tudi razumljivo. Hkrati za njegovo osebno razumevanje problema lahko vseeno zapišemo, da je bilo v marsikaterem pogledu dosti bliže judovskemu. To je v korespondenci z judovskimi predstavniki na več mestih izrecno poudarjal tudi sam (SI_AS_1164 24, 3 in 27), slednji pa so mu to istočasno tudi sami priznavali oziroma to od njega pričakovali – denimo Margulies, ko je zapisal: »*Ich weiss, wie Sie selbst über diese Dinge denken*« (SI_AS_1164 29). Za razliko od Nemca Ammendeja so v njem namreč videli ne le nevtralnejšega posrednika, temveč tudi potencialnega zaveznika.

Še zlasti pa so za globlji vpogled v Wilfanovo razumevanje problema zanimiva pisma, tudi neodposlana, namenjena akterjem, ki niso bili neposredno udeleženi, torej niso bili niti Judje, niti Nemci, niti niso spadali med uradne akterje EKN. Zelo dober primer te vrste je korespondenca z eminentnim intelektualcem, urednikom revije *Minorités Nationales* in glavnim tajnikom švicarskega društva za Društvo narodov, profesorjem Ernestom Bovetom. Zaradi dokaj zaupne narave njunega odnosa je Wilfan ob pojasnjevanju razlogov za ravnanje EKN v primeru nemških Judov lahko podal tudi lastne poglede na problem in mu pri tem ni bilo treba posebej paziti bodisi na judovske bodisi na nemške senzibilnosti.

Ogledati si velja zlasti neodposlani osnutek pisma iz junija 1933, v katerem je Wilfan pojasnjeval svoja razhajanja z Motzkinom, ki jih je sam razumel kot večidel navidezna oziroma plod nesporazuma (SI_AS_1164 30). S tem je podal svoje razmišljanje o problemu dogajanja v Nemčiji na zgodnji točki, ko mnoge njegove razsežnosti in nasledki še niso bili docela jasni. V osnutku

pisma je izrazil mnenje, da je preganjanje Judov v Nemčiji v marsičem specifično, se razlikuje od preganjanja drugih manjšin in zato zasluži posebno obravnavo. Kot dejstvo, »dokazano z razvojem«, je izpostavil, da »simbioza Nemcev in Judov ni mogla pripeljati do popolne asimilacije, ki bi jo obe strani priznavali kot takšno s polno zavestjo in nepreklicno.« V zvezi z disimilacijo je ocenjeval, da ima nemški narod sicer pravico, da svojo predstavo in pojmovanje nemškosti opredeli in zameji na način, ki določene ljudi iz tega okvira izključi, in to navkljub njihovi asimiliranosti. Istočasno – in to je ključno – pa je poudaril, da gre na to gledati v prvi vrsti kot na posledico sociološkega dejstva, ki ga kot takšnega gre priznati »brez ozira na njegove pravne, politične in druge posledice«, a hkrati v ničemer ne implicira moralne upravičenosti tovrstnega narodnega ekskluzivizma. »Tragično krivdo« za nastanek situacije, v kateri Nemci želijo disimilirati Jude, je Wilfan hkrati pripisal tako Nemcem, ki so Jude v preteklosti napeljevali k asimilaciji, kot Judom, ki so to sprejemali, obe strani pa sta od tega imeli koristi, v čemer je povzel in dalje razvil točke, ki jih najdemo že v rokopisnih osnutkih za njegova izvajanja v Montreuxu (SI_AS_1164 31). Sicer potrebno »razčiščenje« situacije, »ki je postala subjektivno nevzdržna za enega, namreč nemškega partnerja«, pa bi moralo potekati »znotraj civilizirane skupnosti [*Gemeinwesen*], ki je kot država zgrajena na načelu enakih pravic za vse državljane,« pri čemer bi skozi ta proces nastala »trpljenje in škoda« morala biti »pravičnejše in enakomernejše porazdeljena« (SI_AS_1164 30). Na koncu zapisa se je posvetil še problemu ekspropriacije judovske lastnine ter prepovedi opravljanja določenih poklicev, kjer je poudaril zanimivo paralelo z razlastitvami nemških in madžarskih veleposestnikov skozi agrarne reforme, ki so jih mnoge novonastale države v Srednji Evropi izvedle takoj po prvi svetovni vojni (prav tam).

Poleg tega, da si je položaj nemških Judov trudil vzporejati z drugimi narodnimi manjšinami v Srednji Evropi – primere najdemo tudi v nekaterih pismih judovskim predstavnikom (cf. SI_AS_1164 32) – lahko iz Wilfanovih izvajanj izluščimo tudi temeljne obrise njegovega razumevanja narodnosti in nasploh sociološkega pristopa. Ta sicer ni bil strogo organicističen, kot je to bilo v primeru radikalnih nemških nacionalistov, a mu istočasno tudi ni mogoče pripisati individualistične podstate. Njegovo umevanje narodnosti je tako narekovalo prednost skupinske samoodločbe pred individualno ter s tem dopuščalo tudi kolektivno disimilacijo. Za razliko od (ultra)liberalnega pojmovanja Paula Schiemanna, ki je narod konceptualiziral kot skupnost, temelječo na bistveno prostovoljni osnovi (cf. Schiemann 1927), je pri Wilfanu pravica skupine zamejiti pogoje za pripadnost jasno prevladala nad pravico posameznika do svobodnega priznavanja k določeni narodnosti. Pri tem je odločilnejšo težo pripisoval »objektivnim« kriterijem, vključujoč rodovnemu oziroma etničnemu poreklu.

V tem pogledu so zelo poučna izvajanja, ki jih je Wilfan marca 1934 podal v svojem predavanju ljubljanskemu društvu Pravniki in so bila kasneje pod naslovom »Manjšinski kongresi« objavljena v reviji *Sodobnost*. V njih je slovenski publiki pojasnjeval ravnanje EKN ter pri tem povzel že omenjene osrednje točke: kongresno načelo neomenjanja konkretnih primerov, upravičenost disimilacije ob hkratni dolžnosti upoštevanja državljanskih in človekovih pravic ter – kot logični nasledek – želja, naj se Judje v Nemčiji konstituirajo kot narodna manjšina. Relevantnost Wilfanove obravnave problema v slovenskem jeziku in pred slovensko publiko leži v tem, da ji lahko prisodimo večjo mero neposrednosti, morda tudi iskrenosti ob hkratnem pristopanju k problemu skozi prizmo specifične situacije Slovencev in med njimi tedaj prevladujočega razumevanja narodne skupnosti. Tako je med drugim izpostavil »vezi med cionisti in necionisti« ter »nevidno solidarnost«, ki naj bi obstajala med asimiliranimi in narodno zavednimi Judi in zaradi katere asimilacija nikdar ni bila zares uspešna, kar naj bi Judje morda celo sami želeli, ter dalje izvajal:

Ta solidarnost, ki se pojavlja med Židi vsega sveta po dogodkih v Nemčiji, ta fenomen, da je narod nekoč odklonil asimilate, torej tiste, ki so se mu prienačili, ki so se ž njim zedinili, da jih je odklonil, proglašujoč, da imajo neke znake, po katerih se ločijo od naroda, s katerim so se združili, ta fenomen odgovarja našemu manjšinskemu stališču. Saj je to, negativno izrečeno, to, kar zahtevamo mi, ko se branimo asimilacije. Mi se borimo prav proti temu, da bi nas asimilirali. Tudi mi trdimo, da čeprav ta asimilacija z modernimi rafiniranimi metodami uspe, vendarle ostanemo vedno nekaj, po čemer se asimilati vedno, tudi še nadalje razlikujejo od naroda, ki jih je absolviral (Wilfan 1934, 203).

V teh izvajanjih lahko uzremo izraz bistveno etničnega, lahko bi zapisali tudi »primordialističnega« razumevanja narodnosti, pri katerem eno osrednjih komponent – če ne celo ključno – predstavlja rodovno poreklo. Pri tem je bila še zlasti povedna slednja Wilfanova trditev: »Na koncu moramo res reči, da se narodi nahajajo in ne porajajo« (prav tam). Kar pa nikakor ne pomeni, da je bil Wilfan hkrati tudi pristaš tedaj popularnih rasnih teorij. V pismu Emilu Marguliesu 24. maja 1933 je tako, sicer ob ponovitvi teze o nezaželenosti asimilacije, poudarjajoč moralno in pravno enakost vseh ljudi in vseh narodov odločno odklonil kakršnokoli diskriminacijo, še zlasti, če bi ta temeljila na rasi. Zapisal je:

S svojimi čustvi in razumom odločno zavračam kakršno koli diskriminacijo narodnosti na podlagi kateregakoli vidika, še posebej rasnega. Priznavam in zahtevam enakovrednost ter iz nje izhajajočo človeško in državljansko enakopravnost narodnosti, še posebej pa

se ne pustim zavesti kakršnim koli rasnim predsodkom. Vsakršne teoretične in praktične zaključke, ki izhajajo iz nasprotnega stališča, gre najostreje obsoditi (SI_AS_1164 32).

Tako odklanjanje rasizma kot tudi zavezanost temeljnim človekovim pravicam ter državljanski enakosti je Wilfan v svoji korespondenci – tako z Judi kot Nejudi – vztrajno poudarjal. Pri tem gre naposled vnovič izpostaviti tudi, da je v pismu Motzkinu, v katerem je neposredno odgovoril na judovski ultimatum 8. septembra 1933, zapisal, da je v celotni zadevi osebno popolnoma na strani Judov (SI_AS_1164 3). V pismu Goldmannu 20. avgusta 1934, ko je še lahko upal na judovsko participacijo na prihajajočem kongresu, pa je zapisal:

Po mojem prepričanju je sodelovanje judovskih narodnih skupin z drugimi evropskimi narodnostmi odločilnega pomena za premagovanje nacionalističnih izbruhov, ki pestijo tako obsežne dele Evrope, izmed katerih je antisemitizem zgolj ena, čeprav posebna pojavna oblika (SI_AS_1164 33).

4 Zaključek

Izrazu svoje osebne solidarnosti z Judi je v zgoraj citiranemu pismu Motzkinu Wilfan istočasno pristavil, da pa pri celotni zadevi ne gre za njegovo osebno stališče, ki je jasno, temveč predvsem za »kongresno skupnost« ter to, kar je lahko storjeno z njene strani (SI_AS_1164 3). Kombinacijo obeh izjav lahko tako interpretiramo kot jasen izraz Wilfanove temeljne razpetosti med zasebnim pogledom na situacijo ter uradnim stališčem organizacije, ki jo je zastopal. Dejstvo, da je izjavo o svoji identifikaciji z judovskim stališčem še leta 1934 vnašal v koncepte pisem judovskim predstavnikom, ki nato niso bila odposlana oziroma so bila odposlana v okrnjeni verziji (cf. SI_AS_1164 27), hkrati priča o tem, kako neprijetna je bila zanj celotna stvar. Njegovo ravnanje v izpostavljeni funkciji predsednika EKN tako potrjuje predvsem zavezanost osnovnemu cilju ohranjanja pogojev za nemoteno nadaljnje delo kongresa. Pri tem ne gre tajiti dejstva, da so vsaj do določene mere nanj neposredno vplivali tudi njegovi nemški sodelavci, izmed katerih so bili nekateri že docela na liniji nacionalsocializma. Omeniti velja zlasti pravnega svetovalca Združenja nemških narodnih skupin in glavnega urednika revije *Nation und Staat* Wernerja Hasselblatta.

Kljub slednjemu pa bi bilo Wilfana napak obravnavati kot oportunisto, nenačelneža ali pa zgolj dobronamernega, a vodljivega naivneža, ki naj bi nemškimi manjšinskim aktivistom služil kot uporabno orodje za doseganje njihovih ciljev. Četudi je v svoji uradni funkciji do neke mere šel s prevladujočim

tokom oziroma se mu vsaj prilagajal, to ni v jedru zadevalo njegovih idejnih prepričanj. Ne le zasebna korespondenca, temveč tudi njegove javne izjave v kasnejših letih izražajo vztrajajočo zavezanost enakosti, vladavini prava, mednarodnemu sodelovanju, miru, strpnosti in človekovim pravicam. Tako je tudi v svojem govoru na Evropskem kongresu narodnosti leta 1936, ko so bile iliberalne, avtoritarne in radikalno nacionalistične tendence že povsem jasno na pohodu, poudarjal, da so vsi narodi, veliki in majhni, revni in bogati, razviti in nerazviti v moralnem pogledu enaki in vsem pripada enaka pravica do življenja (Sitzungsbericht 1936, 49). Analizirane izjave hkrati razodevajo prisotnost določene tenzije med omenjeni načeli ter njegovo jasno kolektivistično in etnično-esencialistično koncepcijo narodnosti. Tenzijo, ki je bila – če malce posplošimo – nasploh značilna za narodni liberalizem kot tisto politično in miselno tradicijo, iz katere je idejno izhajal Wilfan (cf. Mulej 2021), hkrati pa je bila pogosto prisotna v samem jedru manjšinskega vprašanja.

Kar se tiče njegovega razumevanja temeljnega in trajnega poslanstva EKN ter njegove možne vloge v spremenjeni duhovni in politični atmosferi v sredini tridesetih let 20. stoletja, pa nam kot dober prikaz lahko služi Wilfanovo pismo Bovetu 26. avgusta 1934. V njem je tega uglednega švicarskega izobraženca in mednarodnega aktivista za pravice manjšin skušal odvrniti od njegove namere, da se spričo jasnih zadržkov ne udeleži letnega kongresa. Pri tem je s časovne distance enega leta razgrnil tudi svoj širši pogled na splet problemov, ki so se neposredno navezovali na zadevo nemških Judov ter ravnanje kongresa v njej. Zapisal je:

Materija je prezapletena, odnosi med narodi in državami so preveč prepleteni, javno življenje na vseh področjih preveč zamegljeno in raztrgano z nejasnostmi in dvoumnostmi, da bi obnašanje kolektivitet in posameznikov pri vprašanjih, kot je manjšinsko, lahko izražalo zgolj eno jasno in ravno linijo. Zadovoljni moramo biti, da gibanje v veliki meri zasleduje cilj, ki ga imamo pred očmi, in da smemo k njemu prispevati po svojih najboljših močeh. Etično vsebino gibanja morajo napolnjevati tisti, ki imajo čisto voljo in ki vselej ostajajo v manjšini (SI_AS_1164 34).

Literatura in viri

- Bajc, G., 2013. Paradiplomacija Josipa Vilfana. *Studia Historica Slovenica* 13 (2–3), 461–498.
- Bajc, G. & Darovec, D. (ur.), 2005. *Josip Vilfan: življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu*. Univerza na Primorskem, Koper.
- Bamberger-Stemann, S., 2000. *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten Zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen*. Herder-Verlag, Marburg.
- Eiler, F., 2018. The Congress of European Nationalities and the International Protection of Minority Rights, 1925–1938. V A.-M. Biró (ur.), *Populism, Memory and Minority Rights*. Brill Nijhoff, Leiden, 235–282.
- Fink, C., 2006. *Defending the Rights of Others: the Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878–1938*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Housden, M., 2014. *On Their Own Behalf. Ewald Ammende, Europe's National Minorities and the Campaign for Cultural Autonomy 1920–1936*. Rodopi, Amsterdam, New York.
- Jaworski, R., 1997. Die polnische Grenzminorität in Deutschland 1920–1939. V W. Röder, C. Weisz, R. Jaworski & M. Wojciechowski (ur.), *Deutsche und Polen zwischen den Kriegen: Minderheitenstatus und "Völkstumskampf" im Grenzgebiet. Amtliche Berichterstattung aus beiden Ländern 1920–1939*. De Gruyter Saur, München, 49–69.
- Kacin-Wohinz, M., 1990. *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935: bazoviškimi žrtvam ob šestdeseti obletnici*. Lipa, Koper.
- Marušič, B., 1991. Vilfan (Wilfan), Josip. V M. Jevnikar (ur.) *Primorski slovenski biografski leksikon* 17. Goriška Mohorjeva družba, Gorica, 214–217.
- Mulej O., 2021. Nationalliberalismus. V M. G. Festl (ur.), *Handbuch Liberalismus*. Springer, Wiesbaden, 353–359.
- Pelikan, E., 2000. Josip Vilfan in Engelbert Besednjak v Kongresu evropskih narodnosti v letih 1925–1938. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40 (1), 93–112.
- Pelikan, E. (ur.), 1997. *Josip Vilfan v parlamentu = Discorsi parlamentari dell'on. Josip Vilfan*. Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Trst.
- Pirjevec, J., 1994. *Pensiero e attività di Josip Vilfan*. Il Mulino, Bologna.
- Pulzer, P. G., 2003. *Jews and the German State: The Political History of a Minority, 1848–1933*. Wayne State University Press, Detroit.
- Rahten, A., 2022. Josip Vilfan v prvem desetletju panevropskega gibanja. *Acta Histriae* 30 (4), 1075–1094.
- Schiemann, P., 1927. Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft. *Nation und Staat* 1 (1), 21–41.
- Smith, D. J., Germane, M. & Housden, M., 2018. 'Forgotten Europeans': transnational minority activism in the age of European integration. *Nations and Nationalism* 24 (1), 1–21.
- Steck, P. K., 2003. *Zwischen Volk und Staat: das Völkerrechtssubjekt in der deutschen Völkerrechtslehre (1933–1941)*. Nomos, Baden-Baden.
- Uexküll F. von, 1933. Das neue Deutschland, *Nation und Staat* 6 (7), 396–399.

- United States Holocaust Memorial Museum. *Antisemitic Legislation, 1933–1939*. Encyclopedia of the Holocaust, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939> (dostop 27. 6. 2025).
- Wheatley, N., 2017. Making Nations into Legal Persons between Imperial and International Law: Scenes from a Central European History of Group Rights. *Duke Journal of Comparative & International Law* 28, 481–494.
- Wilfan, J., 1934. Manjšinski kongresi. *Sodobnost* 2 (5), 200–205.
- Wilfan, J., 1932. Organisierung der Volksgemeinschaft. *Nation und Staat* 5 (7), 445–464.
- Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas, Bern, 16. bis 19. September 1933*, 1934. Wilhelm Braumüller, Wien-Leipzig.
- Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas, Genf, 16. bis 17. September 1936*, 1937. Wilhelm Braumüller, Wien-Leipzig.
- SI_AS_1164 1 (Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, dr. Josip Vilfan), Der IX. Europäeische Nationalitätenkongress und die Frage der Juden in Deutschland, a. š. 29.
- SI_AS_1164 2, Motzkinovo pismo Wilfanu, 8. 9. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 3, Wilfanovo pismo Motzkinu, 9. 9. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 4, Wilfanovo pismo Motzkinu, 11. 9. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 5, Wilfanovo pismo Ammendeju, 12. 9. 1933, a. š. 5.
- SI_AS_1164 6, Wilfanov telegram Motzkinu, 9. 9. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 7, Wilfanov telegram Motzkinu, 12. 9. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 8, Predlog senatorja Medingerja 17. 9. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 9, Motzkinovo pismo Wilfanu, 17. 9. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 10, Resolution zu Punkt 2: Die nationale Dissimilation und die Nationalitätenrechte, a. š., 29.
- SI_AS_1164 11, Marguliesovo pismo Wilfanu, 28. 5. 1934, a. š. 32.
- SI_AS_1164 12, Marguliesovo pismo Wilfanu, 22. 2. 1934, a. š. 32.
- SI_AS_1164 13, Mapa „Schiemann v zadevi Židje“, a. š., 32.
- SI_AS_1164 14, Goldmannovo pismo Wilfanu, 25. 8. 1934, s priloženo resolucijo III. Svetovnega judovskega kongresa v Ženevi, 20.-23. 8. 1934, o položaju v Nemčiji, a. š. 32.
- SI_AS_1164 15, Wilfanovo pismo Goldmannu, 1. 9. 1934, a. š. 32.
- SI_AS_1164 16, Wilfanovo pismo Goldmannu, 23. 11. 1934, a. š. 32.
- SI_AS_1164 17, Wilfanovo pismo Marguliesu, 31. 1. 1934, a. š. 32.
- SI_AS_1164 18, Wilfanovo pismo Marguliesu, 6. 5. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 19, Wilfanovo pismo Zormanu, 9. 9. 1933, a. š. 11.
- SI_AS_1164 20, Wilfanovo pismo Ammendeju, 8. 4. 1933, a. š. 5.
- SI_AS_1164 21, Wilfanovo pismo Schiemannu, 20. 2. 1934, a. š. 10.
- SI_AS_1164 22, Wilfanovo pismo Ammendeju, 23. 5. 1933, a. š. 5.
- SI_AS_1164 23, Wilfanovo pismo Furlanu, 26. 2. 1934, a. š. 7.
- SI_AS_1164 24, Wilfanovo pismo Marguliesu, 19. 5. 1933, a. š. 32.
- SI_AS_1164 25, „Übertragung meiner Bleistiftnotizen für die Erklärungen in der

Minderheitenkommission der VBLigeunion, in Montreux, Juni 1933, 8. November 1933“, a. š. 32.

SI_AS_1164 26, Wilfanovo pismo Marguliesu, 14. 12. 1933, a. š. 32.

SI_AS_1164 27, Wilfanov zapis od 21. 11. 1934 (osnutek pisma Goldmannu), a. š. 32.

SI_AS_1164 28, Marguliesovo pismo Wilfanu, 26. 4. 1933, a. š. 32.

SI_AS_1164 29, Marguliesovo pismo Wilfanu, 1. 4. 1933, a. š. 32.

SI_AS_1164 30, Neodposlano Wilfanovo pismo Bovetu, 22. 6. 1933, a. š. 32.

SI_AS_1164 31, Wilfanovi rokopisni osnutki za izjavo v manjšinski komisiji Zveze Društev za Ligo narodov v Montreuxu, 5.-7. 6. 1933, a. š. 32.

SI_AS_1164 32, Wilfanovo pismo Marguliesu, 24. 5. 1933, a. š. 32.

SI_AS_1164 33, Wilfanovo pismo Goldmannu, 20. 8. 1933, a. š. 32.

SI_AS_1164 34, Wilfanovo pismo Bovetu, 26. 8. 1934, a. š. 6.

Financiranje

Članek se opira na raziskave, izvedene v času avtorjevega raziskovalnega gostovanja na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani leta 2024, ki je bilo finančno podprto s strani Javnega štipendijskega, razvojnega, invalidskega in preživninskega sklada Republike Slovenije (Pogodba o sofinanciranju raziskovalnega gostovanja, št. 11013-12/2024).

The Minority Question, Dissimilation, and the Essence of Nationality: Josip Wilfan and the Jewish Question in Germany, 1933–1934

Abstract

This article examines a significant chapter in the work of Josip Wilfan, a Slovenian politician from Trieste who, as president of the European Congress of Nationalities, was among the most prominent figures in the European national minority movement during the interwar period. It focuses on his role and thinking at one of the most critical moments in the history of the Congress (1933–1934), when the National Socialists came to power in Germany and the systematic persecution of Jews began. In light of these developments, the European Congress of Nationalities – within which Jewish representatives constituted one of the most important groups – found itself in a highly uncomfortable position. While Jewish delegates demanded that the Congress unequivocally condemn Nazi policies, the German minorities, which were the most numerous represented within the Congress, sought to avoid such a stance. Wilfan thus found himself caught between conflicting interests and tendencies, while simultaneously confronting profound moral, principled, and conceptual dilemmas. In many respects, these dilemmas extended beyond the specific issue of German Jews and touched upon some of the central questions of interwar minority politics.

Based on a detailed analysis of archival materials and other historical sources, the article traces Wilfan's responses to the internal crisis of the European Congress of Nationalities and examines his personal reflections on the situation of German Jews and the broader constellation of issues associated therewith. The first part of the article offers a detailed reconstruction of events in 1933 and 1934, while the second part analyses Wilfan's correspondence with various actors within and outside the Congress. This correspondence reveals the complexity of his thinking, as he approached the problem from multiple perspectives while also taking into account the practical necessity of preserving the conditions for the continued functioning of the Congress. The tension between Wilfan's personal views and the official position of the organization he led was further intensified by the divergence between his idea of nationality and broader principles of equality and human rights, to which he sought to remain faithful throughout.

Keywords: minorities, Jews, Nazism, Josip Wilfan, dissimilation, minority rights, human rights